

3. Лисяк-Рудницький І. України між Сходом і Заходом // Історичні есе. У 2-х т. К., 1994. Т.1. 4. Бжезинский З. Великие преобразования // Политическая мысль. 1994. №3.
5. Горбулін В. Наша мета, наша доля. Місце України в сучасній Європі // Політика і час. 1996. №1. 6. Канцелярук Б., Чумак В. Регіональні конфлікти в сучасній політиці // Нова політика. 1997. №4. 7. Павловський М. Світ і Україна на порозі третього тисячоліття. I перед вибором // Віче. 2000. №1. 8. Медведчук В. Європейський вибір України – історичний шанс для української соціал-демократії // Віче. 2000. №2.
9. Будкин В., Виденко В., Новицкий В., Буряковский И., Малкош Н. Украина и ЕС. Либерализация сотрудничества // Политическая мысль. 1995. №2-3.

Надійшла до редколегії 16.10.2000

*С.І. Максимов, канд. філос. наук, доцент
Нац. юрид. академії України ім. Ярослава Мудрого*

СПРАВЕДЛИВІСТЬ ЯК ОСНОВНА ПРАВОВА ЦІННІСТЬ

В основі правових норм, прав і обов'язків лежать цінності, або очевидні ціннісні принципи. Можна сказати, що цінності – це «атрибути» права. Завдяки їм право отримує свій зміст, і без них феномен права був би неможливий. Свідомість суб'єкта права спрямована на цінності як на свій об'єкт.

За своєю природою цінності є «ідеальними об'єктами», які певним чином упорядковані. Пізнання цінностей як переваг, предметів любові й ненависті, предметів позитивного і негативного інтересу відрізняється від пізнання теоретичних істин. «Пізнання цінностей не є акт байдужого пристосування до байдужого предмета. Це є акт участі в сутності самої цінності, перебування цінності в самому житті і життя в цінності» [1, с.125].

Основу цінності складає ідея досконалості, що має якість реальної досяжності. Цінності, втілені в життєдіяльності людей, є чеснотами (розсудливість, мужність, мудрість, справедливість), а втілені в бутті речей і подій – благами (блага порядку, культури, цивілізації). Стани чесноти і блага свідчать про наявність моменту абсолютного і довершеного в емпіричному світі, а отже, виявляють і момент особливої вартості і значущості. Усвідомлення суб'єктом в собі цінності, а значить гідності, виступає однією з найглибших засад ідеї права, що відповідає гегелівському виразу «будь особо...» [2, с.98].

Які ж цінності є правовими, тобто такими, завдяки яким право виявляється можливим?

У рамках правового персоналізму статус філософсько-правової аксіоми має твердження про те, що основною правовою цінністю виступає людська особистість, і право існує для людської особистості та її охорони. Однак предметом правового захисту і правового визнання є не стільки емпірична особистість з конкретними інтересами і потребами, які можуть і суперечити праву, скільки її певна властивість. Нею виступає така моральна якість особистості, як автономія, тобто здатність здійснювати вибір

в умовах самообмеження і самоконтролю в ситуації визнання прав інших (гегелівське «...поважай інших як осіб» [2, с.98]).

У рамках імперсоналістських концепцій, таких як органічна теорія держави, марксизм, в якій мірі, теорія систем Н.Лумана, основною правовою цінністю вважається не одинична людина, а «ціле». Однак, оскільки правом є феномен зв'язку «прав» і «обов'язків», то просте встановлення обов'язків, що витікає з інтересів «суспільного цілого», не утворює ще правових явищ. Це може бути позитивно встановлена моральність. Феномен права не може виражатися через протиставлення цінності особистості і цінності суспільства, ідеї прав особистості і ідеї загального блага. Тут швидше правий Вл.Соловйов, котрий суть права як права позитивного вбачав «у рівновазі двох етичних інтересів: особистої свободи і загального блага» [3, с.457]. Феномен права як особливе відношення до іншого конституюється взаємопереходами між «Я» і «цілим», між персональним і інституціональним аспектами людського буття, хоч і за пріоритетом персонального як вираженні принципу права природного.

Інші правові цінності також походні від поняття особистості і складають образ права у поляричних моментах типу «воля» і «інтерес» («право – приборкана воля» і «право є захищений інтерес»), а також «свобода» і «рівність» («право є сфера зовнішньої свободи» і «право є рівновага між свободою і рівністю»). Однак, воля і інтерес, свобода і рівність, особистість і суспільство хоч і є правовими цінностями, але самі по собі правової реальності, феномена права не конституюють.

Що ж надає цим цінностям якості правового і власне виявляється «системоутворюючим» елементом правової реальності? Таким елементом є особливий акт визнання. Співіснування людей на ґрунті взаємного визнання становить такий порядок їх співіснування, який може бути названий справедливим, або «справедливістю». Саме справедливість виступає основою ідеї права, виражає його суть, а особливий акт визнання конституює як справедливість, так і феномен права загалом. Феномени волі, інтересу, свободи, рівності, особистих прав і загального блага виявляються правовими цінностями лише в тій мірі, в якій містять в собі момент визнання.

Конституційована моментом визнання справедливість виступає і мірою відносної вартості цінностей, мірою їх рівноваги і субординації. Справедливість виступає особливим механізмом, що підтримує міру рівноваги правових цінностей і одночасно визначає момент домінування у конфліктному зіткненні цих цінностей. Наприклад, у разі зіткнення права на свободу висловлення своєї думки і права на автономну сферу особистого життя справедливе рішення полягає у визнанні значущості цінностей, що лежать в основі кожного з видів прав, але в тій мірі, в якій вони не суперечать основоположній цінності – цінності необмеженого самостійного розвитку, реалізації здібностей людини.

Право може бути визначене як «цінність цінностей», тобто «основна настанова, за допомогою якої суспільство може відстоювати свої цінності» [4, с.295]. Цією здатністю право володіє внаслідок того, що вираженням його сутності виступає справедливість чи, іншими словами, тому що право само є нормативно закріплена справедливість. Хоча правопорядок і справедливість не тотожні, бо він може містити і несправедливе, справедливість є ідеалом для правопорядку, тим належним, до якого він має прагнути.

Представник екзистенціально-феноменологічного напрямку в філософії права В.А. Луїжпен писав: «Справедливість, що розуміється як людська готовність діяти відповідно до вимог прав і обов'язків, очевидно, є способом співіснування, способом буття разом з іншими в світі» [5, р.144]. Нарівні з такими феноменами, як ненависть і любов вона виступає «етичною», або ціннісно-значущою формою людського співіснування. «Ненависть» може бути виражена як прагнення знищити суб'єктивність іншого, ставлення до нього як до об'єкта. «Любов» – як прагнення підтримувати і вирощувати суб'єктивність іншого, ставлення до нього як до суб'єкта. Справедливість у цій ситуації являє собою «мінімум вимоги любові», тобто вимогу «не заважати» здійсненню суб'єктивності іншого. Ця вимога пред'являється людиною до себе, і вона є фундаментальним («природним») правом іншого [5, р.160-180]. У визнанні свободи інших, як їх права, і утвердженні моєї свободи, як мого права, виражається значення справедливості як основної правової цінності.

Проблема справедливості є однією з найважливіших проблем сучасної західної політичної і правової філософії. У рамках сучасного «дискурсу справедливості» органічно об'єднуються етика, право і політика. Відоме положення Дж. Роулза, сформульоване ним в рамках його теорії справедливості як чесності: «справедливість – це перша чеснота соціальних інститутів, так само як істина – перша чеснота систем думки» [6, с.19], показує фундаментальну значущість проблеми справедливості.

Сучасні теорії справедливості дають можливість як уникнути некритичної підтримки несправедливого соціального ладу і його інститутів, так і їх радикальної зміни, революційного зламу. Сучасна політична філософія – це набір аналітичних інструментів для безперервної критики існуючих соціальних інститутів, так само як правова філософія – для критики правових інститутів. Справедливість виступає головним принципом теорії легітимації. Певний суспільний устрій може бути визнаний справедливим не тому, що він «наш», а тому, що він захищає наші права і свободи, виступає гарантом їх існування. Так само «закон є добрий тому, що справедливий, а не він справедливий тому, що добрий» [7, с. 157].

Сучасна епоха з її процесами глобалізації особливо вимагає міжкультурного дискурсу справедливості і, отже, розробки універсальних принципів справедливості. У зміст універсальної справедливості включаються: а) вимога рівності: «діяти однаково в однакових умовах», яке формулюється

як вимога *неупередженості* і заборона *свавілля* (основа справедливої поведінки); б) ідея взаємозв'язку скоєного і розплати за це: «кожному – своє», яка знайшла втілення в «золотому правилі» (розподільча справедливість); в) вимога рівноваги між втратою і придбанням («справедливість обміну»), яке має значення не тільки для господарської діяльності (зрівняльна справедливість). Універсальну справедливість характеризує передусім визнання таких правових цінностей, як *життя, власність, свобода*, які втілюються у визнанні прав людини.

Відповідно до двох вимірів соціального буття – персональним і інституціональним – існують і два поняття справедливості: а) *справедливість як характерна риса особистості*, яка належить до чотирьох головних чеснот людини нарівні з розсудливістю, мужністю і мудрістю; б) *справедливість, яка стосується соціальних інститутів* (сім'я, господарство, школа), а також *політична справедливість, яка стосується права і держави*. Їх можна також визначити, як «суб'єктивна» і «об'єктивна» справедливість.

Співвідношення персональної справедливості, або справедливості як чесноти, і інституціональної (політичної) справедливості є найважливішою проблемою сучасної вітчизняної філософії права. Правосвідомості, що орієнтується виключно на позитивне право, проблема співвідношення внутрішнього і зовнішнього в справедливості здається надуманою. Для встановленого правопорядку немовби абсолютно байдужі які-небудь особисті чесноти. І там, де не буде вистачати внутрішніх настроїв і почуттів, примусова санкція і зовнішній авторитет зроблять свою справу. Насправді ж законом цивілізованої правової системи є принцип відповідності між зовнішнім статусом справедливості і внутрішнім статусом чесноти.

Якщо розуміти справедливість як вищий принцип людського життя і основу здійснення людської суспільної сутності, то особливої уваги заслуговують три елементи семантики поняття «справедливість», які були виділені О.Гьоффе: а) справедливість має природу морального обов'язку; б) найближчою вона є до обов'язків, які визнаються добровільно і стоять вище простого примусу; в) її міра полягає в дистрибутивній користі: справедливим є «корисне для кожної людини» [8, с.15].

Сучасні теорії справедливості відносяться до типу договірних теорій і спираються на погляди Канта. Серед сучасних договірних теорій найбільш значущі теорії Дж. Роулза, Р. Нозіка і О. Гьоффе. Ці теорії роблять в основному акцент на тому, що таке справедливість і який її критерій.

Найбільш впливовою є теорія справедливості Джона Роулза. Теорія Роулза розмірковує про кращі моральні засади демократичного суспільства. Роулз припускає гіпотетичну базисну структуру суспільства, в межах якої вільні і раціональні особистості (суб'єкти справедливості) спільно вибирають систему основних принципів, що регулюють розподіл прибутків та втрат суспільства. Принцип «завіси незнання» створює умови для того, щоб ніхто, внаслідок природної або соціальної випадковості, не мав тих

або інших переваг, або був обділений тими або іншими благами. Оскільки принципи справедливості приймаються в чесній ситуації, Роулз говорить про «справедливість як чесність».

Відповідно до першого принципу справедливості: кожний індивід має володіти рівним правом відносно найбільш загальної системи рівних основних свобод, сумісної з подібними системами свобод для всіх інших людей. У відповідності з другим принципом: соціальні і економічні нерівності мають бути організовані таким чином, що вони одночасно (а) ведуть до найбільшої вигоди для найменш забезпечених, відповідно до принципу справедливих заощаджень, і (б) роблять відкритими для всіх посади і становища в умовах чесної рівності можливостей [6, с.267]. Ці принципи виправдовують ліберальну і соціальну правову державу з демократичною і економічною системою. Право за Роулзем – це система обмежень свободи, необхідна для забезпечення максимальної свободи.

Теорія справедливості Роберта Нозіка носить назву «теорії вимог» і є лібертаристською за своїм характером, тобто він захищає класичний лібералізм і вважає соціальну державу несправедливою, тому що вона обмежує право власності. Вимоги справедливості в сфері власності виражаються в трьох пунктах: 1) той, хто добув майно чесним шляхом, має на нього право; 2) право на майно має також той, хто отримує його відповідно до принципу справедливої передачі майна від особи, якій майно належить по праву; 3) право на майно мають лише ті особи, які добули його за вищеназваними, першим та другим правилами [9, р.161-174].

Основним принципом теорії Отфріда Гьоффе є принцип рівноцінності придбань і втрат. Обмін трактується не як вузько економічне поняття, а як демократична форма співробітництва. Реконструюючи природний стан, тобто співіснування людей, вільне від панування і від будь-яких соціальних обмежень їх свободи, він розглядає це вільне від держави і права співіснування людей як стан неминучих конфліктів. Подолати цю ситуацію можна лише за допомогою взаємної відмови від застосування сили. Такий обмін відповідає простому критерію справедливості – він дистрибутивно, тобто кожному вигідний. Взаємна відмова є умовою можливості вільно діяти. Даний аргумент обґрунтовує права людини як такі, якими люди як суб'єкти права наділяють один одного. Він також легітимізує державу як «меч справедливості» і розглядає шляхи з'єднання влади зі справедливістю через «морально-політичні дискурси» [10].

Який же критерій справедливості, запропонований тією або іншою теорією, є більш переважним? Уявлення про природу людини і про основну політичну мету суспільства багато в чому визначають вибір концепції справедливості. Якщо будь-яка концепція справедливості на інституціональному рівні виражає міру співвідношення свободи і рівності, то смисловою основою такого рішення виступає «образ людини» в його найбільш фундаментальних рисах. Акт визнання, який виражає найбільш фундамен-

тальний правовий зміст, має підстави в «образі людини» як істоті одночасно здібній до самоудосконалення, тобто гідної, так і істоті автономної, тобто розумної і здатної до самообмеження. Дж.Фінніс підкреслював, що для істинного законодавства індивід представляє цінність як особистість, що володіє якостями людської гідності та позитивної відповідальності [11, с.272-275]. Тому найбільш відповідним буде такий принцип справедливості, який забезпечить найкращі умови для самореалізації і автономії особистості.

Список літератури:

1. Алексеев Н.Н. Основы философии права. Прага, 1924.
2. Гегель Г.В.Ф. Философия права. М., 1990.
3. Соловьев В.С. Оправдание добра // Соч. В 2т. Т.1. М., 1990.
4. Берман Г.Дж. Вера и закон: примирение права и религии. М., 1999.
5. Luijpen W.A. Phenomenology of Natural Law. Pittsburg, 1968.
6. Ролз Дж. Теория справедливости. Новосибирск, 1995.
7. Харт Х.Л.А. Концепция права. К., 1998.
8. Гюффе. Выбранные статьи. К., 1998.
9. Nozick R. Anarchy, State and Utopia. Cambridge, Mass., 1974.
10. Хеффе О. Политика, право, справедливость. Основы положений критической философии права и государства. М., 1994.
11. Finnis J. Natural Law and Natural Rights. Oxford, 1980.

Надійшло до редколегії 23.10.2000

О.В. Тягло, д-р філос. наук, начальник каф. філософії та політології Ун-ту внутр. справ

ЯК РОЗУМІТИ ТОЛЕРАНТНІСТЬ СЬОГОДНІ?¹

Практичні та теоретичні складові проблеми толерантності

Явище толерантності у суспільних відносинах було цілком незвичним для буття УРСР за часів тоталітаризму. Тут, як і на всьому просторі «соціалістичного табору», панувало однозначно-войовниче ставлення до опонентів – в філософській, політичній чи релігійній сферах, що заповідав ще сам «великий Ленін». Одним з наслідків цього панування стали багатомільйонні жертви не тільки серед етнічних українців. Важко назвати якусь з численних національностей або верств і «прошарків» населення нашої країни, що не зазнали б більших або менших втрат під час політичних чисток, голодоморів, масових переселень, переслідування дисидентів і т.п. акцій тоталітарної держави.

За умов спочатку фактичного становлення, а з часом і конституційно-проголошення демократичного ладу явище толерантності знайшло в

¹ Поданий текст частково був підготований за підтримки Міжнародної ради наукових досліджень та обмінів (IREX) у межах Small Alumni Grant Program (1999) з фінансуванням з боку Інформаційної агенції США (USIA). Завершенню статті сприяло стажування у Центрі вивчення демократії Університету Квінз (Канада) у рамках Українсько-Канадського проекту «Демократична освіта» (2000), підтриманого Канадською агенцією міжнародного розвитку (CIDA). Жодна з цих організацій не несе відповідальності за викладені погляди.